

De beperkingen van de geografische methode*

J.J. Voskuil

In de boezem van de Europese Atlas bestaat geen eenstemmigheid over de mogelijkheden van verspreidingskaarten. Sommigen achten die zeer groot. Onder hen vindt men de grondleggers van de Atlas. Men zou hen maximalisten kunnen noemen. Anderen zijn sceptischer. Zij behoren voor het merendeel tot de tweede generatie van medewerkers. Als de eerstgenoemden maximalisten zijn, dan zijn zij minimalisten¹.

De meest gezaghebbende onder de maximalisten is zonder twijfel Matthias Zender. De meest orthodoxe is Branimir Bratanić. Zij zijn de belangrijkste woordvoerders van de Atlas geweest en zij hebben meer dan eens de principes geformuleerd die aan de werkzaamheden van de Atlas ten grondslag liggen². De verspreidingskaart is voor hen een middel om door te dringen in een verleden waarvoor andere bronnen ontbreken³. De Atlas moet ons, naar hun opvatting, inzicht geven in de culturele morfologie van Europa van vóór de industriële revolutie⁴. Zender zoekt de oorsprong daarvan in de middeleeuwen, in het bijzonder in de vroege middeleeuwen⁵. Bratanić's ideeën over de oorsprong lijken tijdelozer. Beiden zijn het er echter over eens dat de cultuur vóór de industriële revolutie eeuwenlang gekenmerkt is geweest door een grote mate van continuïteit.

Continuïteit van wat? De discussie over de inhoud van het begrip continuïteit, die in Duitsland in de tweede helft van de jaren zestig met enige

* Nederlandse versie van een inleiding gehouden op de conferentie 'Bilan et perspectives de la cartographie ethnologique' in november 1982 te Aix-en-Provence.

¹ Een uitvoeriger samenvatting van de discussie in de Europese Atlas, met de daarbij behorende citaten, vindt men in een kritische bespreking van de eerste aflevering in *Volkskundig Bulletin* 8,2 (1982), p. 180-194.

² De belangrijkste bron voor de geschiedenis van de Europese Atlas zijn de opeenvolgende *Berichte* van de congressen in Zagreb (1966), Bonn (1968), Helsinki (1970), Visegrád (1974) en St. Pölten (1976). Een verslag van het congres in Stockholm (1972) is nooit verschenen.

³ B.v. *Bericht Helsinki* (1970), p. 16, 46.

⁴ B.v. *Bericht Helsinki* (1970), p. 27, 46; *Bericht Bonn* (1968), p. 26.

⁵ Matthias Zender, *Räume und Schichten mittelalterlicher Heiligenverehrung in ihrer Bedeutung für die Volkskunde*. [Etc.] Düsseldorf 1959, p. 15, 202, en Günter Wiegelmann, Matthias Zender, Gerhard Heilfurth, *Volkskunde. Eine Einführung*. Berlin 1977, p. 198-216 (*Zeiträumliche Betrachtung. Ergebnisse der Kulturraumforschung*)

hartstocht is gevoerd⁶, heeft ook invloed gehad op de discussies binnen de Atlas. Een belangrijk thema in deze discussie was de verhouding tussen vorm en functie. Vormen veranderen van functie. Let men op de functie dan is er minder continuïteit dan wanneer men zich uitsluitend tot de vorm bepaalt. Tegen de achtergrond van die discussie was het voorstel van Günter Wiegmann, op het congres in Helsinki in 1970, om op de Europese kaart van de ploegen alleen ploegen met eenzelfde functie op te nemen interessant en de consequentie voor de Atlas zou verstrekkend zijn geweest als het was aangenomen. Niet alleen zouden fabrieksploegen op de kaart zijn opgenomen, het voorstel had ook tot gevolg gehad dat een groot aantal oudere ploegen, die alleen nog in neven- of in restfuncties voorkwamen, van de kaart waren verdwenen. In feite vocht hij daarmee de eenzijdige nadruk op continuïteit aan. Ongetwijfeld was dat de reden waarom Bratanić het voorstel categorisch verwierp⁷. De culturele morfologie van Europa liet zich naar zijn mening aflezen uit de verspreiding van cultuurvormen. Aandacht voor de functie zou de belangstelling voortijdig richten op secundaire veranderingen en het beeld daardoor vertroebelen. De sleutel tot het verleden was voor hem de typologie van cultuurvormen. Zender had dat al eerder, genuanceerder maar met evenveel overtuiging, onder woorden gebracht⁸. Hij zou dat enkele jaren later nog eens doen in de Inleiding tot de Volkskunde, die hij samen met Wiegmann en Heilfurth schreef⁹. Zijn betoog kwam erop neer dat de menselijke creativiteit begrensd is en dat de mens om die reden traditionele vormen kiest om uitdrukking te geven aan nieuwe gevoelens. De vormen, ontdaan van hun inhoud, bieden ons, dank zij die beperktheid, het skelet dat aan de cultuur van Europa eenheid geeft.

Continuïteit van vormen dus. Van welke vormen? Voor de maximalisten was dat geen probleem. Op het eerste congres in 1966 besloot men met grote eenstemmigheid dat men zich zou beperken tot de voor-industriële cultuur¹⁰. Dat had de schijn van duidelijkheid. Dat het niet zo duidelijk was, bleek toen een jongere generatie zich op volgende congressen in de discussie mengde. Voor de materiële cultuur kon zij zich bij het begrip 'voor-industriële cultuur' nog wel iets voorstellen. De grens loopt daar tussen voorwerpen die met de hand zijn gemaakt en waarvan de versprei-

⁶ *Kontinuität? Geschichtlichkeit und Dauer als volkskundliches Problem*, hrsg. von Hermann Bausinger und Wolfgang Brückner, Berlin 1969.

⁷ *Bericht Helsinki (1970)*, p. 12-13, 27-30.

⁸ B.v. in zijn *Sammelbesprechung* in: *Blätter f. deutsche Landesgeschichte* 103 (1967), p. 369, en 106 (1970), p. 274.

⁹ *Kontinuität und Wandel*, in: *Volkskunde. Eine Einführung* (zie hiervoor, noot 5), p. 157-163, i.h.b. p. 162.

¹⁰ *Bericht Zagreb (1966)*, p. 26.

ding geografisch beperkt is, en de voorwerpen die in fabrieken in serie worden gemaakt en over grote afstanden met behulp van moderne vervoersmiddelen worden getransporteerd. Maar voor de geestelijke cultuur? Wanneer is een vreugdevuur voor-industrieel? Wanneer industrieel? Het antwoord dat een vreugdevuur voor-industrieel is, wanneer het traditioneel is, was weinig bevredigend¹¹. Het maakte wel duidelijk waarop men doelde. Het riep het beeld op van een agrarische maatschappij, wortelend in door de natuur gedicteerde tradities, onaangetast door verstedelijking en industrialisatie. Maar waar moest men zijn gegevens vinden, als men woonde in een land waar de verstedelijking al sinds de late middeleeuwen en de industrialisatie al sinds het eind van de achttiende eeuw het karakter van de cultuur ingrijpend had beïnvloed? In de archieven? Bij de boeren in de achtergebleven, min of meer geïsoleerde gebieden? En wat moest men dan vervolgens met een kaart waarop voor het ene land noodgedwongen ofwel gegevens uit het begin van de negentiende eeuw en voor het andere uit het midden van de twintigste eeuw waren bijeengebracht, of waarop naast elkaar algemeen gebruikelijke vormen en rudimenten te vinden zouden zijn? En tenslotte: hoe moest men beslissen welke vormen nog wel of niet meer traditioneel waren? Het was om deze problemen te voorkomen dat Wiegmann voorstelde het begrip *traditioneel* te vermijden en ons vast te leggen op een duidelijk tijdstip, bijvoorbeeld 1900, zodat we zo dicht bij de voor-industriële periode zouden komen als met enquêtes nog mogelijk was, maar zonder het principe van vergelijkbaarheid van gegevens geweld aan te doen. Dat voorstel was niet minder interessant dan het vorige, omdat het in feite de grondslag van de onderneming, het geloof in het bestaan van een duidelijke tegenstelling tussen een traditionele, agrarische samenleving en de moderne maatschappij, aantastte. Het was precies om die reden dat het, opnieuw bij monde van Bratanić, werd verworpen. Bratanić pleitte voor een geschiedopvatting waarbij niet het tijdstip maar de werkelijkheid als uitgangspunt voor een vergelijking werd gebruikt. Die werkelijkheid was voor hem dat het tijdstip van de industrialisatie in het ene land 150 jaar vroeger ligt dan in het andere. Dat rechtvaardigde volgens hem de vergelijking van chronologisch gezien verschillende gegevens. Beide kwamen immers uit eenzelfde fase in de geschiedenis. Alleen toen hij geconfronteerd werd met het praktische argument dat gegevens vóór 1900 voor een onderneming die zo afhankelijk is van de enquête moeilijk zouden zijn te vinden, was hij bereid bij wijze van compromis, maar dan ook alleen om zuiver praktische redenen, de periode omstreeks 1900 als richtlijn te nemen. Met dat compromis werd de tegenstelling tussen twee principieel verschillende opvattingen voorlopig verdoezeld¹².

¹¹ Bericht Bonn (1968), p. 100.

¹² Bericht Bonn (1968), p. 101-104; Bericht Helsinki (1970), p. 22-30.

Continuïteit van traditionele vormen dus, min of meer intuïtief gekozen uit een voortdurend veranderende werkelijkheid, in een tijdvak dat vaag werd aangeduid met 'de tijd omstreefs 1900', maar waarvan de grenzen in de praktijk van het verzamelen van de gegevens een periode van ruwweg 100 jaar zouden omvatten. Wat kon men verwachten van verspreidingskaarten die op een dergelijke wijze waren samengesteld? Ik heb de indruk dat daarover ook tussen de maximalisten onderling verschil van mening bestaat, maar dat zij om de samenwerking niet in gevaar te brengen de discussie altijd vermeden hebben. Of er onder hen zijn die in hun hart nog geloven in de oude stammentheorie, durf ik niet te beweren, maar zeker is dat verschillende van hen, in de eerste plaats Bratanić, een zeer statisch beeld van het verleden hebben. Voor hen karakteriseren de verspreidingskaarten van de traditionele cultuur een tijdvak. Ze tonen grenzen die naar hun mening vele honderden (soms duizenden) jaren bestaan hebben. Het vaststellen van die grenzen is hun belangrijkste doel. Het is ook het belangrijkste doel van de andere maximalisten, maar deze hebben tegelijkertijd uitgesproken ideeën over het ontstaan van die grenzen. Die ideeën gaan terug op het standaardwerk *Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden* van Aubin, Frings en Müller¹³. Hun belangrijkste middeelaar in de Europese Atlas is Matthias Zender. De quintessens van zijn gedachtengang is, dat de Europese cultuurgrenzen gevormd zijn in de periode tussen de val van het Romeinse Rijk en de vorming van de nationale staten aan het eind van de middeleeuwen. Daarna zouden ze alleen nog secundaire veranderingen hebben ondergaan. De belangrijkste factoren in het totstandkomen van die grenzen zijn de geleidelijke verschuiving van het machtscentrum van het Middellandse-Zeegebied naar het noorden en de daarmee samenhangende voortschrijdende christianisering. Het boek waarin hij deze ideeën het duidelijkst heeft uitgewerkt, is zijn *Räume und Schichten mittelalterlicher Heiligenverehrung* (1959)¹⁴, een boek dat voor de geografische methode van oneindig veel meer belang is dan de eerste aflevering van de Europese Atlas. Het is dat om meer dan een reden. Het geeft in de inleiding de grenzen aan van de geografische methode, het doet een poging om die grenzen te doorbreken en het is tegelijk een demonstratie van de spanning tussen de emotionele behoeften en de intelligentie van een man die meer dan wie ook het gezicht van de geografische methode in de afgelopen dertig jaar heeft bepaald.

In zijn inleiding tot *Räume and Schichten* stelt Zender vast dat het niet eenvoudig is gebleken (veel minder eenvoudig dan men aanvankelijk heeft gedacht) om uit een verspreidingskaart die een beeld geeft van een verspreiding op één bepaald tijdstip, een historische ontwikkeling af te lezen.

¹³ H. Aubin, Th. Frings, J. Müller, *Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden*. Bonn 1926. (Herdruk Darmstadt 1966).

¹⁴ Zie noot 5.

Hij wijt dat aan het nagenoeg ontbreken van historisch vergelijkingsmateriaal voor de periode tussen de val van het Romeinse Rijk en de dertiende eeuw, de periode die naar zijn mening beslissend is geweest voor de vorming van de cultuurgrenzen in Europa. Een uitzondering vormen de patrocinia, die vrij nauwkeurig zijn te dateren. Met behulp daarvan schetst hij in zijn boek op magistrale wijze een doorlopend proces over een periode van ruim duizend jaar, waarmee hij in feite een schoolvoorbeeld voor het onderzoek naar innovaties levert. Het zou logisch zijn geweest, wanneer hij die lijn had doorgetrokken, het zoeken naar nauwkeurig dateerbare opeenvolgende gegevens tot principe had genomen en zich ook met het onderzoek van innovaties in later tijd was gaan bezighouden. Incidenteel heeft hij dat ook wel gedaan¹⁵, maar zijn hart was elders. Wat hem bewoog, wat hem (zoals hijzelf eens schreef) een gevoel van zekerheid gaf¹⁶, was juist het onveranderlijke, datgene wat na zoveel eeuwen nog herkenbaar was gebleven, ook al was het door de tijd versleten of verhold. Zijn belangstelling voor veranderingen gold in feite slechts gestolde veranderingen. Hij had ze (en dat is de paradox in zijn redenering) nodig om continuïteit te bewijzen in de talloze cultuurvormen die hij om zich heen aantrof en die door het ontbreken van een duidelijk historisch verband ogenschijnlijk zinloos waren geworden. De op duidelijk verifieerbare historische feiten berustende kaarten van de heiligenverering moesten dienen om de voor de verschillende opeenvolgende eeuwen karakteristieke verspreidingsbeelden aan te geven en met behulp daarvan traditionele gebruiken zonder historische stamboom, op grond van hun verspreiding, te dateren en samenhang te geven. De discussie tussen hem en de jongere generatie, die juist een grote belangstelling voor veranderingen en historische processen ontwikkelde, was er niet een van intellectuele maar van emotionele aard¹⁷.

Voor ons, die tot die jongere generatie behoorden, was *Räume und Schichten* een belangrijk en een teleurstellend boek. Het was belangrijk omdat het de weg wees naar het gebruik van verspreidingskaarten voor het illustreren van culturele processen en omdat het zoveel nadruk legde op het belang van historisch onderzoek. Het was teleurstellend omdat de schrijver vervolgens, alsof er niets gebeurd was, terugkeerde naar de tweedimensionale verspreidingskaarten met gegevens uit de eerste helft van deze eeuw. De interpretatie die hij na zijn *Räume und Schichten* aan die kaarten gaf, op grond van hele of halve overeenkomsten met de verspreiding van heiligen, was soms fascinerend, ze gaf vaak blijk van een grote belezenheid en bijna altijd van een onmiskenbare creativiteit en intuïtie, maar ze was

¹⁵ B.v. *Lichterumzüge und Jahresfeuer von 1900 bis 1934*, in: Rheinische Vierteljahrsblätter 38 (1974), p. 355-385.

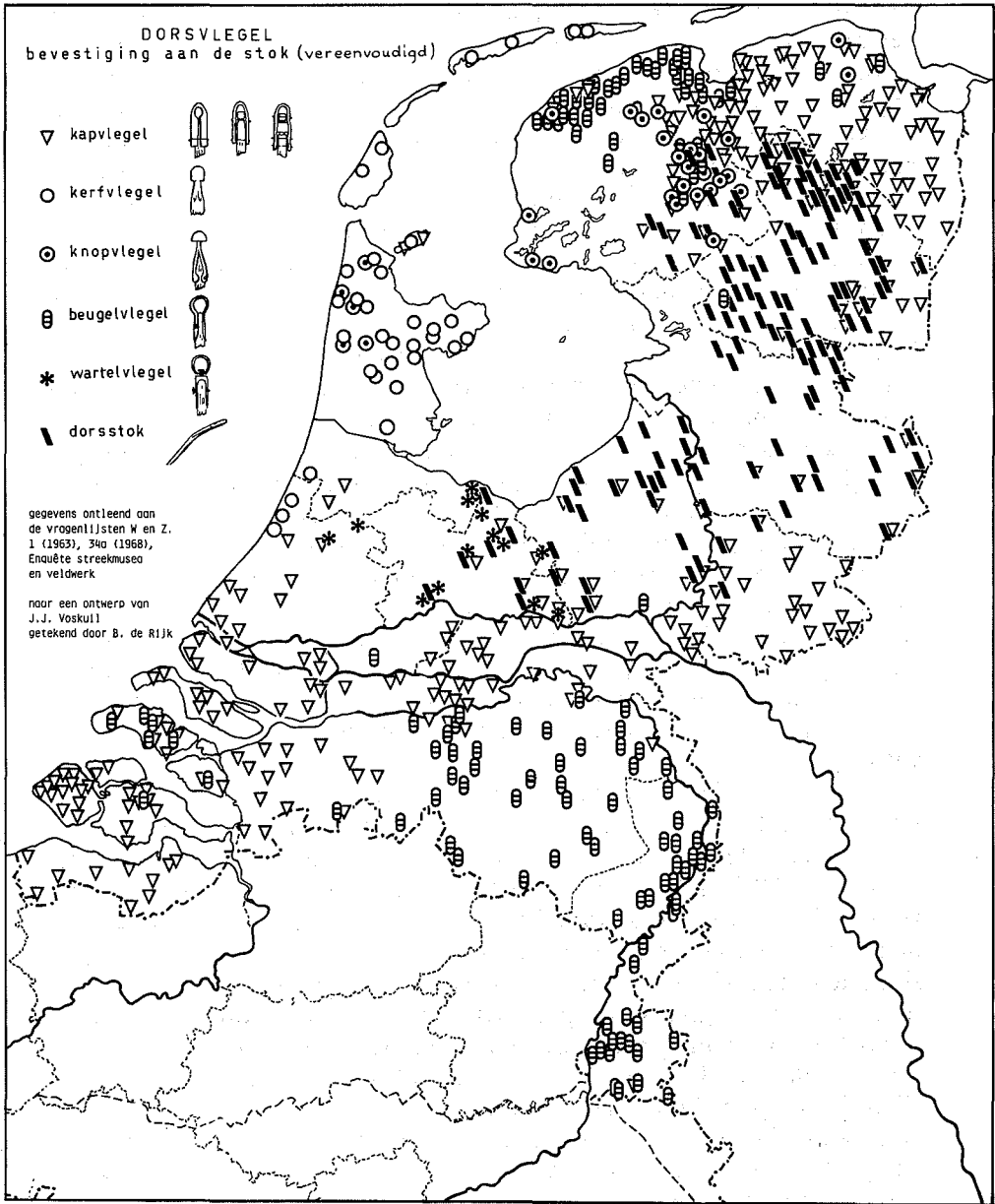
¹⁶ *Volkskunde. Eine Einführung* (zie noot 5), p. 162, 195.

¹⁷ Over dit generatieconflict, in het bijzonder over de tegenstelling tussen de opvattingen van Wiegmann en Zender mijn artikel *De taal van de wetenschap* in: *Volkskundig Bulletin* 5 (1979), p. 21-43.

(voor mij althans) vaker wel dan niet abracadabra. Het heeft mij jaren gekost voor ik begon te begrijpen wat daarvan de reden was. Voor wie niet zonder meer geloofde in een aantal veronderstellingen die (vaak stilzwijgend) als uitgangspunt waren genomen, viel iedere interpretatie bij de minste aanraking als los zand uit elkaar. De belangrijkste van die veronderstellingen was natuurlijk het bestaan van continuïteit. Maar er waren er meer. Niet alleen in de interpretaties van Zender, ook in die van anderen. Zonder die veronderstellingen was een interpretatie niet alleen onmogelijk, ze bleken ook gemakkelijk tot valse conclusies te leiden, wanneer men toevallig over historische gegevens beschikte om ze te controleren. Ik zal daarvan uit mijn eigen onderzoeken enkele voorbeelden geven.

Een van de kaarten die bovenaan de lijst voor de Europese Atlas staan, is de kaart van het dorsgereedschap. De hier afgedrukte kaart is een sterk vereenvoudigde versie van de Nederlandse bijdrage daaraan. De situatie is die van omstreeks 1900, maar de dorsmachine, die toen al in opmars was, is weggelaten, evenals enkele semi-machinale dorsmethoden. De gereedschappen zijn niet geordend naar hun functie, maar naar hun vorm. Over de criteria die daarbij gehanteerd moesten worden bestond toen ik de kaart ontwierp nog onzekerheid. Voor de dorsvlegel koos ik uit de verschillende mogelijkheden de verbinding aan de stok, nadat mij gebleken was dat de verschillen in ons land op dat punt het meest sprekend waren. Vergeleken met de kaarten over geestelijke cultuur die ik voordien voor onze eigen atlas getekend had, waren de ruimtelijke tegenstellingen opvallend scherp. Ik noem de belangrijkste: in het uiterste noordoosten een smalle strook langs de kust waar het graan behalve met de dorswals en de dorsvlegel ook gedorst werd door er vee overheen te laten lopen; in het noordwesten naast elkaar een vlegel met een kerf in de stok en een vlegel met een ijzeren knop, waar de verbindingsriem omheen draaide; in het centrum in plaats van een dorsvlegel een dorsstok; in het zuidwesten naast de vlegel een dorspaard; in het zuiden in een uitgestrekt gebied een vlegel met een ijzeren ring op de stok waar de verbindingsriem doorheen liep; en in de rest van het land verschillende soorten vlegels met een draaiende houten of leren kap. Voor een gebied niet veel groter dan 30.000 km², een gebied bovendien met een zeer grote bevolkingsdichtheid en van oudsher redelijke verkeersverbindingen, een verbluffende variëteit. Hoe die verschillen te verklaren? Of liever: hoe (in de termen van de Europese Atlas) uit het naast elkaar op de kaart het na elkaar in de tijd af te lezen? Theoretisch waren er drie mogelijkheden: historisch onderzoek, veldwerk en de geografische methode in engere zin, zoals die door de Europese Atlas werd voorgestaan. Van deze laatste bestond al een voorbeeld: de in 1943 in Stockholm gepubliceerde studie van Dag Trotzig: *Slagan och andra tröskredskap*¹⁸.

¹⁸ Dag Trotzig, *Slagan och andra tröskredskap* [etc.]. Stockholm 1943. (Nordiska Museets Handlingar 17).

Trotzig had daarin een voorlopige Europese verspreidingskaart van de belangrijkste vlegeltypen gepubliceerd, die in de Europese Atlas verder zou worden uitgewerkt. Aangezien hij voor het gebied buiten Scandinavië nagenoeg uitsluitend over beschrijvingen van de vorm van de vlegel beschikte, mag men zijn studie als een klassiek voorbeeld van de geografische methode beschouwen. Ook Trotzig zag zich gesteld voor de vraag: hoe uit een tweedimensionale verspreidingskaart een historische ontwikkeling af te lezen. Hij loste die op met een drietal veronderstellingen die in de geografische methode alle drie een centrale rol spelen. Hij ging ervan uit dat technische vernieuwingen ontstaan in perioden van hoogconjunctuur in gebieden met een hoog niveau van ontwikkeling. Hij nam aan dat dergelijke vernieuwingen zich vervolgens in golven vanuit dat centrum verspreiden, waarbij het ritme bepaald wordt door het ritme van de economische conjunctuur. En hij maakte een onderscheid tussen vooruitstrevende gebieden en relictgebieden, waardoor het mogelijk was onregelmatigheden in de golfachtige verspreiding te verklaren. Op grond hiervan kwam hij tot de hypothese dat de vlegel tussen de derde en vijfde eeuw in Noord-Frankrijk de dorsstok heeft vervangen en dat in de daaropvolgende eeuwen een reeks verbeteringen aan de oorspronkelijke constructie zijn aangebracht, waarvan de draaiende kap (die tussen de achtste en dertiende eeuw eveneens in Noord-Frankrijk zou zijn uitgevonden) de meest expansieve is geweest. Deze kapvlegel vult het centrum van zijn kaart op. Aan de randen en in de (arme) bergstreken zoekt hij de oudere vlegeltypen, waaruit zich overigens weer nieuwere, modernere varianten kunnen hebben ontwikkeld.

In hoeverre is deze hypothese verhelderend voor de situatie in Nederland omstreeks 1900? Op het eerste gezicht is het op zijn minst verrassend dat hier, op een steenworp afstand van het Noordfranse cultuurgebied en tenminste 700 jaar later nog vlegeltypen voorkwamen die door Trotzig verder alleen aan de randen van Europa waren aangetroffen, en bovendien nog twee soorten dorsstokken, waaraan dus blijkbaar alle vernieuwingen sinds de vierde of vijfde eeuw voorbij waren gegaan. Dat was voor mij een reden om na te gaan waarop de superioriteit van de kapvlegel precies berustte en wat zijn opmars kon hebben vertraagd¹⁹. Daarbij deed ik vier verrassende ontdekkingen. De eerste was dat veruit de meeste boeren (ook zij die in een gebied op de grens van twee vlegeltypen woonden) alleen hun eigen vlegel kenden. Kenden ze er meer dan één, dan vonden ze onveranderlijk hun eigen vlegel de beste, ook als hij volgens Trotzig tot een verouderd type behoorde. Overigens waren ze, op een aantal opvallende uitzonderingen na, niet in staat duidelijk te maken waarom. Blijkbaar hadden ze er nooit belangstelling voor gehad. Die uitzonderingen behoorden tot mijn oudste informanten in de armste streken in het zuiden en

¹⁹ Een verslag daarvan in *Omzien met weemoed* [etc.], in: *Volkskundig Bulletin* 3 (1977), p. 1-15.

het midden van het land en in het noordwesten. In het zuiden herinnerden ze zich dat de vlegel met de ijzeren ring omstreeks de eeuwwisseling zeer snel een vlegel met een houten kap vervangen had. In het centrum was hetzelfde gebeurd door de dorsstok. In het noordwesten vonden een aantal tuinders dat de nieuwere vlegel met de ijzeren knop veel stroever draaide en minder goed bruikbaar was dan de kerfvlegel, terwijl een aantal boeren de voorkeur gaven aan de ijzeren knop omdat de stok van de kerfvlegel op de plaats van de kerf sneller brak. In dit laatste geval bleek de verklaring te liggen in de functie van de vlegel²⁰. De boeren met de ijzeren knop op de vlegel waren kleine zandboeren met gemengde bedrijven. Een machine konden ze in het begin van deze eeuw nog niet bekostigen, maar dank zij de kunstmest was de opbrengst van hun land wel gestegen, terwijl tegelijk de prijs van het graan door de Amerikaanse import was gedaald. Dat laatste en de zuigkracht van de industrie op het landelijke proletariaat maakten dat ze ook aan het aantrekken van extra personeel niet konden denken. Ze waren daarom intensiever gaan dorsen. In tegenstelling tot vroeger hieven ze de vlegel hoog op en sloegen de knuppel met kracht naar voren, waarbij de stok de neiging vertoonde op de plaats van de kerf te breken. Dat was de reden geweest om hem te versterken. De tuinders, die de voorkeur waren blijven geven aan de kerfvlegel, dorsten geen rogge maar bloemzaden. De zaden waren te fijn om met de toenmalige machines te dorsen en ze waren bovendien kwetsbaar, waardoor het dorsen met zorg moest geschieden. Hun techniek was daardoor een andere. De kerfvlegels die ze gebruikten hadden in tegenstelling tot de vlegels met de ijzeren knop een zeer lange verbindingsriem, een bijzonderheid waaraan ik door mijn eenzijdige aandacht voor de constructie op de stok onvoldoende aandacht had besteed. Bij het dorsen hielden ze de stok bijna horizontaal en lieten de knuppel er met een wijde boog omheen cirkelen, waarbij hij telkens met een plof op het gewas kwam. Trotzig zou in dit geval van een functioneel relict en in het geval van de arme zandboeren van een sociaal relict hebben gesproken. Ik acht het ook niet uitgesloten dat de kerfvlegel zich in deze beide gebieden zo lang had kunnen handhaven omdat het allebei marginale landbouwgebieden waren. Maar tegelijk vond ik dat deze details meer inzicht gaven in de principes achter de verspreiding van cultuurelementen dan de grootschalige exercities die hij de vlegels in Europa liet uitvoeren. Dat gold ook voor de verspreiding van de dorsstok. De boeren in het centrum die de stok omstreeks de eeuwwisseling waren gaan gebruiken, hadden voordien een kapvlegel gehad. Vermoedelijk hadden ze de stok overgenomen uit een aangrenzend noorderlijker gelegen relictgebied (de richting waarin hij zich verbreedde wijst daarop), maar een relict kan men het nauwelijks meer noemen. Hoewel de stok veel zwaarder dorste, stelde hij hen door zijn raakvlak, dat ruim anderhalf keer zo groot was als dat van de knuppel van

²⁰ Hierover *De kerfvlegel*, in: Vriendenboek voor A.J. Bernet Kempers. Arnhem 1971, p. 117-122.

de vlegel, in staat tot een veel hoger daggemiddelde. Hier herhaalde zich in het klein wat zich hoogstwaarschijnlijk ruim honderd jaar eerder in de rijke graanverbouwende kleistreek in het noorden had afgespeeld, toen de boeren om de stijgende graanopbrengsten te verwerken ertoe over gingen om een deel door hun vee te laten dorsen, een methode die door haar ruwheid archaisch aandoet, maar die in feite de meest rationele en economische was, tot het ogenblik dat de machine het werk kon overnemen. Tegen deze achtergrond werd het ook duidelijk dat het weglaten van de kaart van de machine een volstrekt onjuiste beslissing was geweest. De enige boeren die mij hadden kunnen inlichten over de motieven die zij hadden gehad om het ene dorsgereedschap te vervangen door het andere, waren de oudste boeren geweest in de allerarmste streken. In de tijd waarover zij spraken, was de machine voor hen nog geen realiteit geweest. De anderen hadden haar al zien komen. Als zij nog met de vlegel dorsten, deden ze dat omdat ze de machine nog niet konden betalen. Daardoor was de prikkel om de vlegel te verbeteren of een nieuwe te proberen weggenomen. Vandaar dat ze er niets over te vertellen hadden. Voor een onderneming die zich richt op het vastleggen van de traditionele cultuur, zoals de Europese Atlas dat wil, heeft dat belangrijke consequenties. Immers, als het juist is, dat verdwijnende zaken naar vorm en verspreiding verstenen, dan versterkt men door een eenzijdige aandacht voor diezelfde zaken ten onrechte de suggestie van continuïteit, terwijl een van de centrale problemen van ons onderzoek nu juist de verhouding tussen continuïteit en verandering zou moeten zijn.

De kaart van het dorsgereedschap laat zien dat de veronderstelling dat vernieuwingen zich vanuit een centraal punt verspreiden en dat de afstand tot het centrum (hetzij in absolute, hetzij in economische, hetzij in communicatieve zin) het tijdstip bepaalt waarop een vernieuwing een gebied bereikt, te globaal is om een proces zonder kennis van de historische landbouweconomische situatie en de specifieke functie van het gereedschap te reconstrueren. Zo'n proces wordt nog gecompliceerder, wanneer er nog andere dan zuiver economische en ergologische factoren gaan meespelen. Een voorbeeld daarvan is de kaart van het materiaal dat omstreeks 1900 gebruikt werd voor de bouw van de wanden van het woonhuis van de boer, een kaart die eveneens op het programma van de Europese Atlas staat²¹. Ook van deze kaart bestaat al een voorontwerp, de kaart van de verspreiding van de bouwmaterialen in Europa van Vidal de la Blache²² en de

²¹ Uitvoerder in mijn boek *Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland*. Arnhem 1979 (SHBO-monografieën 2). Het hoofdstuk uit dit boek waarin de hier besproken tegenstelling wordt behandeld, is nader uitgewerkt in *Hausforschung und Kulturgeographie* [etc.], in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 46 (1982), p. 85-101, en (uitvoerder) in *Tussen Twisk en Matenessen* [etc.], in: *Volkskundig Bulletin* 8 (1982), p. 1-49.

²² P. Vidal de la Blache, *Principes de géographie humaine*, publiés d'après les manuscrits de l'auteur par Emmanuel de Martonne. Paris 1922, p. 149-167, pl. VI.

bewerking daarvan door F. Steinbach²³. Kenmerkend voor de ideeën die ook bij de maximalisten in de kring van de Europese Atlas leven, is dat Steinbach de opdruk 'baksteenbouw' in Noordwest-Europa van de kaart van Vidal de la Blache heeft weggelaten, naar ik aanneem omdat hij baksteen als een industrieel product beschouwde. Doet men dat (en schuift men dus het begin van de industriële revolutie terug naar het eind van de twaalfde eeuw), dan moet men Nederland van de Europese kaart verwijderen en niet bedekken met een teken voor vakwerk, zoals dat door Steinbach is gedaan. Omstreeks 1900 werd in Nederland uitsluitend met baksteen gebouwd. Niettemin schuilt in de Nederlandse situatie een interessant probleem, waarvan de oplossing voor de kennis van verspreidingsprocessen van belang is. Een van de meest opvallende eigenaardigheden van de bebouwing in het westen van het land is het grote aantal houten huizen in het noordwesten, in het gebied ten noorden van Amsterdam, en het ontbreken daarvan in het zuidwesten. Het merendeel van deze huizen is gebouwd voor 1850. Daarna is men overgegaan op baksteen. Over het ontstaan van deze tegenstelling zijn wij vrij nauwkeurig ingelicht dank zij vele honderden manuscriptkaarten uit de zestiende en zeventiende eeuw waarop huizen (soms zeer gedetailleerd) zijn getekend. Uit die tekeningen blijkt dat de verstening van het woonhuis zich op het platteland in het zuidwesten omstreeks het midden van de zestiende eeuw in een of twee generaties heeft voltrokken, terwijl dat proces zich in het noordwesten over een periode van 300 jaar zou uitstrekken. Met behulp van de klassieke hypothesen van de geografische methode is een dergelijk verloop vanuit het kaartbeeld van omstreeks 1900 of zelfs 1850 of 1800 volstrekt onvoorspelbaar. Beide streken behoren in de zestiende en zeventiende eeuw tot de rijkste van Europa. In beide is van oudsher een groot tekort aan hard hout, maar beide beschikten over belangrijke houthavens. In beide was veeteelt op het platteland de belangrijkste bron van bestaan. En tenslotte is de afstand tussen de middelpunten van de beide gebieden niet veel meer dan 50 kilometer en zijn ze van oudsher door een dicht net van waterwegen met elkaar verbonden. De verklaring ligt in dit geval niet in de economische maar in de sociale structuur. In het zuiden werd in de zestiende eeuw veruit het meeste land door de boeren gepacht. Vaak was alleen hun huis hun eigendom. Dat huis stond dan op het land van een ander. Zolang hun huizen van hout waren, braken ze ze af, wanneer hun de huur werd opgezegd, en ze bouwden ze elders weer op. Toen ze hun huizen van steen gingen bouwen, was dat niet meer mogelijk. De onduidelijke juridische bepalingen op dit punt boden hun de mogelijkheid in zo'n geval schadevergoeding te vragen. Voor de grondbezitter kon dat aanleiding zijn om ze dan maar te laten zitten. Het bij de pachters toch al bestaande gevoel (als gevolg

²³ Franz Steinbach, *Studien zur westdeutschen Stammes- und Volksgeschichte* [etc.]. Darmstadt 1962. Onveranderde fotomechanische herdruk van de eerste uitgave van 1926.

van de onzekere bezitsverhoudingen en het veelvuldig voorkomen van erfpacht) dat ze recht hadden op de grond werd daardoor nog versterkt. Het bouwen van een stenen huis werd een middel om daaraan uitdrukking te geven. En omdat de werkelijke grondbezitters, voorzover ze niet in de steden woonden, ook een stenen huis hadden (een overblijfsel uit een vroegere periode toen de adel uit militaire overwegingen in versterkte stenen huizen was gaan wonen) werd het bewonen van een stenen huis tegelijkertijd voor de buitenwereld een bewijs en een statussymbool. Vandaar dat het innovatieproces, zodra de economische omstandigheden dat mogelijk maakten, zich in dit deel van het land in één of twee generaties kon voltrekken. In het noorden lag dat geheel anders. Daar werd het land in de zestiende eeuw bewoond door vrije boeren. Stenen huizen van de adel waren er onbekend. Spanningen tussen grondbezitters en pachters bestonden niet. Vrijwel alle land was in handen van de gebruikers. Terwijl het geld dat de boeren in het zuiden verdienden belegd werd in land en in de bouw van een stenen huis, vloeide het in het noorden naar zee. Niet de grondbezitter, maar de reder stond hier aan de top van de sociale ladder, niet het huis, maar het schip was het belangrijkste bezit. De techniek die men voor de bouw van schepen gebruikte, vond ook toepassing bij de bouw van huizen. De prikkel om zijn huis te verstenen ontbrak. Het zou 300 jaar duren voor het stenen huis geheel was ingeburgerd.

Dat een historisch proces niet alleen een veel trager, maar zelfs een wezenlijk ander verloop kan hebben gehad dan men bij het ontbreken van historische gegevens, op grond van een verspreidingskaart van omstreeks 1900 zou vermoeden, laat het derde voorbeeld zien. De kaart toont in dit geval de verspreiding van tarwebrood en van roggebrood met hun varianten²⁴. In het oosten van het land is omstreeks 1900 tarwebrood luxe. Het wordt alleen gegeten door de burgerij en door de rijkere boeren en dan gewoonlijk nog alleen op zondagen. In het zuidwesten is roggebrood onbekend. In het noordwesten vindt men het voornamelijk op het platteland. Er bestaat nog geen Europese kaart van het brood, maar men kan zich voorstellen hoe die eruit zou zien: tarwebrood in de tarweverbouwende streken, roggebrood in de roggeverbouwende. In Nederland zijn de eilanden in het zuidwesten al in de middeleeuwen een belangrijk centrum van tarweproductie. Het veeteeltgebied onmiddellijk ten noorden daarvan betrok daarvandaan zijn broodgraan. Het veeteeltgebied in het noordwesten kreeg zijn broodgraan via Amsterdam, dat in de zestiende en zeventiende eeuw de belangrijkste overslaghaven in Europa vooral van rogge, maar ook van tarwe uit de Oostzeelanden was. In het oosten van het land, ten oosten van de grens die op de kaart te zien is, produceerde men uitsluitend

²⁴ Uitvoeriger in mijn artikel *Volkskundliche Karten und das Rekonstruieren kultureller Prozesse*. [In druk] en vooral in *De weg naar luilekkerland*, in: Bijdr. en meded. betr. de gesch. der Nederlanden 98 (1983), p. 460-482, waar men ook een afdruk van de kaart vindt.

rogge. De conclusie dat de kaart een getrouwe afspiegeling van die situatie is en een bewijs voor een continuïteit van enkele eeuwen ligt voor de hand. Dat de werkelijkheid genuanceerder was, toont een kaart op grond van belastinggegevens uit het eind van de achttiende eeuw uit het westen van het land. De grens tussen tarwe en rogge, die omstreeks 1900 haarscherp is, blijkt dan nog niet te bestaan. Net als later in het oosten eet men in het westen als dagelijks voedsel in hoofdzaak roggebrood. Volgt men dit soort gegevens door de negentiende eeuw, dan ziet men dat de grens pas ontstaat in het laatste kwart. De afschaffing van de belasting op het broodgraan en kort daarna de import van goedkoop Amerikaans meel drukte de broodprijzen. De opkomende meel- en broodfabrieken versterkten die trend. De arbeiders in het westen, tot op dat ogenblik de belangrijkste roggebroodconsumenten, gingen in korte tijd massaal op wit tarwebrood over. Opmerkelijk is dat dat in het oosten van het land pas veel later en in een veel trager tempo gebeurde. De reden is dat in het westen zowel in de steden als op het platteland het eten van tarwebrood (respectievelijk van fijn en van grof tarwebrood) status had, terwijl voor het overwegend agrarische oosten roggebrood juist een van de uiterlijke bewijzen van de eigen identiteit tegenover het verstedelijkte en bedreigende westen werd. De grens die zich op de kaart van 1900 aftekent, is op dat ogenblik niet ouder dan enkele tientallen jaren en tekenend voor de sociale en regionale verhoudingen omstreeks de eeuwwisseling.

Dat we geneigd zijn onze eigen behoefte aan continuïteit en aan sprekende tegenstellingen (waaraan we identiteit ontlenu) op het verleden te projecteren blijkt tenslotte ook uit het laatste voorbeeld: de interpretatie van de Europese kaart van de jaarvuren door Zender²⁵. In grote lijnen komt ze erop neer dat in West-Europa in de vroege middeleeuwen een voor-christelijk voorjaarsvuur vervangen is door gekerstende of christelijke vuren. Van deze vuren zou het paasvuur het oudste zijn. Van iets jongere datum zijn het vastenvuur, dat door het Rhônedal naar het noorden oprukte en het St. Jansvuur dat vanuit Zuidoost-Europa zowel het westen als het oosten overstroomde. Het betoog van Zender is aantrekkelijk omdat hij de over de hele kaart verstrooide mei- en paasvuren met elkaar weet te verbinden. Met zijn hulp leest men de kaart als een bodemkaart, waarop de opeenvolgende fasen van het historische proces op verschillende plaatsen aan de oppervlakte zichtbaar zijn. Dat hij daarbij uitgaat van twee aanvechtbare veronderstellingen valt niet zo op. De ene is dat er een samenhang *moet* zijn tussen vuren die op verschillende plaatsen maar op hetzelfde tijdstip of in dezelfde tijd worden gebrand. De tweede: dat er op één plaats in het algemeen maar één vuur per jaar werd gebrand. Zo redenerend is het

²⁵ *Die Termine der Jahresfeuer in Europa*. Erläuterungen zur Verbreitungskarte. Redaktion: Matthias Zender. Göttingen 1980. (Forschungen zum Ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer 1). Zie ook hierboven, noot 1.

kaartbeeld het resultaat van een verdringingsproces. Dat in West-Europa in het algemeen maar één vuur per jaar werd gebrand, wordt door het kaartbeeld inderdaad gesuggereerd. Twee vuren in één plaats is een zeldzaamheid. Maar of dat in het verleden ook het geval was, is de vraag. Zender wijst er zelf op, dat de situatie in Zuid-Europa een geheel andere is. Daar vindt men wel meer dan één vuur op één plaats. Uit de historische gegevens die mij uit Nederland bekend zijn, krijg ik de indruk dat dat in Noordwest-Europa tot in de achttiende eeuw niet anders was. In tegenstelling tot de tijd waarvan de kaart een beeld geeft, vormden de vuren toen nog een geliefd bestanddeel van alle mogelijke feesten. Als die indruk juist is, dan is het kaartbeeld een product van een sinds de tweede helft van de achttiende eeuw toenemende neiging tot uniformering. De verspreiding van de verschillende vuren is in dat geval niet het resultaat van een verdringingsproces, maar van een groot aantal negentiende-eeuwse lokale en regionale selectieprocessen. Deze processen zijn gestuurd, enerzijds door veranderende opvattingen over het branden van een vuur als element van een feest, anderzijds door de verandering van de functie van de verschillende feesten waarbij oudtijds vuren werden gebrand. Zo gezien is de interpretatie van Zender een projectie op het verleden van een typisch negentiende-eeuwse situatie.

Op grond van het voorafgaande concludeer ik dat een verspreidingskaart geen bron is voor de kennis van het verleden. Wie de kaart daarvoor gebruikt, laat voor hij het weet de cultuurvormen als legers door Europa marcheren, zonder dat er nog een mens aan te pas komt. Dat is een stafkaarten-cartografie. Laat men zich er echter niet toe verleiden om de werkelijkheid te vereenvoudigen tot lege vormen, dan is de kaart een uitstekend middel voor het signaleren van problemen en is een reeks van elkaar in de tijd opvolgende kaarten een ideale illustratie bij de reconstructie van een historisch proces. Maar de reconstructie zelf kan alleen geschieden met behulp van historische bronnen. Voor een Europese Atlas betekent dat: geen reeks van grootschalige kaarten, maar een bundeling van regionale studies rond het thema van de geografische verspreiding. Alleen met zo'n formule kunnen wij een gevarieerd beeld geven van wat ons als etnologen en historici in de eerste en de laatste plaats behoort te interesseren: la condition humaine.

Zusammenfassung

Der Autor fasst die Diskussion zusammen zwischen den Mitarbeitern am Europäischen Atlas über die Frage, inwiefern Verbreitungskarten als Quelle für die Kenntnis der Vergangenheit brauchbar sind. Er unterscheidet hierbei zwischen den Maximalisten (Bratanić, Zender) und den Minimalisten. Nach der Meinung der Maximalisten können Verbreitungskarten der Situation um 1900 ein Bild von der kulturellen (auf das Mittelalter zurückgehenden) Einteilung Europas vermitteln. Die Minimalisten bestreiten dies. Zur Illustration der Probleme, die sich hierbei auf tun, behandelt er nacheinander die Verbreitung der Dreschgeräte, der verschiedenen Brotarten (Weizen, Roggen), der Jahresfeier und des Backsteines für den Bau des Bauernhauses. Seine Schlussfolgerung lautet, dass die Verbreitungskarte keine Quelle für die Kenntnis der Vergangenheit ist, wohl aber ein Mittel, um Probleme zu signalisieren und einen historischen Prozess zu veranschaulichen. Für die Rekonstruktion eines solchen Prozesses müssen aber andere Quellen verwendet werden.